

Artikel voor TAR

Geschillen op basis van de WOR in de overheidssector (1998-2002)

door prof.mr. L.C.J.Sprengers¹

In 1995 is de Wet op de ondernemingsraden voor de overheidssector ingevoerd. Een resultaat van het in de jaren tachtig in gang gezette proces om te komen tot een normalisering van de arbeidsverhoudingen bij de overheid. Uitgangspunt daarbij was om de arbeidsverhoudingen bij de overheid zoveel mogelijk marktconform vorm te geven, tenzij de positie van de overheid een bijzondere regeling vereist.²

Een van de kritiekpunten op het functioneren van de medezeggenschapsregelingen bij de overheid, zoals die golden voor de invoering van de WOR, was het ontbreken van een onafhankelijke rechterlijke toetsing. In de oude medezeggenschapsregelingen kon een geschil aan een adviescommissie worden voorgelegd, waarna het uiteindelijk aan het hoogste orgaan binnen de overheidsondernemer was om het geschil te beslissen. In sommige regelingen werd de mogelijkheid om een geschil aanhangig te maken niet aan het medezeggenschapsorgaan zelf toegekend, maar was het de taak van het hoofd van de dienst eenheid om het geschil aan de commissie voor te leggen (zoals nu nog geregeld bij Defensie).

De keuze voor de WOR werd mede bepaald door het feit dat binnen deze wet reeds voorzien is in een onafhankelijke rechtspraak. Enerzijds de Ondernemingskamer van het Gerechtshof te Amsterdam voor geschillen over het adviesrecht en anderzijds de bedrijfscommissie en de kantonrechter voor alle overige geschillen (de algemene geschillenregeling).

In dit artikel geef ik de resultaten weer van het onderzoek over de omvang en soort procedures die in de periode 1998-2002 zijn gevoerd op basis van de WOR bij de overheid, dat ik heb verricht ten behoeve van mijn oratie aan de Universiteit Leiden. Achtereenvolgens komen aan de orde de procedures bij de Ondernemingskamer en de algemene geschillenregeling op basis van de WOR.

Dit artikel geeft een overzicht van de ontwikkelingen tot en met 2002. Het is de bedoeling dat ik hierna jaarlijks aandacht zal besteden in TAR aan de medezeggenschapsrechtspraak die van belang is voor overheidsondernemingen.

1. Rechtspraak Ondernemingskamer

Inleiding

De Ondernemingskamer van het Gerechtshof te Amsterdam is belast met de rechtsprekende taak inzake geschillen over het adviesrecht van ondernemingsraden ex artikel 25 WOR. Het gaat om belangrijke bedrijfseconomische –of organisatorische besluiten. Besluiten die vaak van essentieel belang zijn voor de bedrijfsvoering. Een lange juridische procedure is gezien de aard van de besluiten niet gewenst. Daarom zijn dergelijke geschillen ondergebracht bij één feitelijke rechterlijke instantie, de Ondernemingskamer. De zaak wordt door een meervoudige kamer behandeld, bestaande uit 3 rechters en 2 raden.

Er is sprake van een verzoekschriftenprocedure, met de voordelen van minder dwingende procedureregels, zeker wat betreft de bewijsvoering. Binnen een tijdsbestek van in beginsel

¹ Hoogleraar Arbeidsverhoudingen bij de overheid (Albeda-leerstoel) Universiteit Leiden en advocaat bij het Advokatenkollektief Utrecht. Zie voor een uitgebreidere bespreking van dit onderwerp: L.C.J.Sprengers. 'Collectieve belangen – uiteenlopende geschillen', in: (samen met A.F.M.Brennikmeijer) *Arbeidsconflicten bij de overheid*, SDU, Den Haag 2003.

² *Kamerstukken II* 1993/94, 23 551, nr. 3, p.2.

12 weken, na indienen verzoekschrift, wordt een beschikking gewezen. In geval van een kort geding of een mondelinge uitspraak is binnen een korter tijdsbestek een uitspraak te verkrijgen.

De rechtsgang naar de Ondernemingskamer heeft in de afgelopen jaren aan populariteit gewonnen. Enerzijds omdat de Ondernemingskamer zich ontwikkeld heeft tot een adequate voorlopige voorzieningenrechter, daartoe mede genoodzaakt door een arrest van het Gerechtshof Amsterdam, dat zich op het standpunt stelde dat de Ondernemingskamer zelf de voorlopige voorzieningen, desnoods vooruitlopend op het bodemgeschil, diende af te handelen³. Anderzijds heeft de Ondernemingskamer ook ingespeeld op een grote maatschappelijke behoefte aan een snelle en adequate geschilbeslechting bij geschillen binnen de ondernemingen. Meer nog dan in de WOR-zaken, is dit uit de toename van het aantal enquêtezaken af te leiden.

Aantal zaken

Tabel 1: Aantal zaken Ondernemingskamer inzake overheidsondernemingsraden 1998-2002⁴

	1998	1999	2000	2001	2002	Totaal	Perc.
Ingekomen zaken	16	17	9	8	8	58	
Ingetrokken zaken	10	8	3	5	6	32	55%
Beschikkingen ⁵	6	9	6	3	2	26	45%

In de periode van 1998 tot en met 2002 heeft de Ondernemingskamer 58 zaken van overheidsondernemingsraden in behandeling genomen. In 55% van de gevallen is de zaak ingetrokken voor of nadat de mondelinge behandeling heeft plaatsgevonden. Dit percentage ligt lager dan het totale percentage van ingetrokken zaken in WOR geschillen, dat rond de 70% ligt.⁶ Een verklaring daarvoor kan zijn dat in zaken van overheidsondernemingsraden gezien het feit dat het om recente wetgeving gaat, er meer (principiële) rechtsvragen over de interpretatie van de wet speelden.

Maar het percentage ingetrokken zaken bij de Ondernemingskamer ligt nog aanzienlijk hoger dan bij de Bedrijfscommissie voor de overheid, dat 29% bedraagt (zie hierna tabel 4). De grotere druk van de procedure bij de Ondernemingskamer, die onder meer bestaat uit de onafhankelijke rechterlijke toetsing, het opleggen van een bindende uitspraak in plaats van een advies, het feit dat er geen hoger beroep mogelijk is (wel cassatie), de openbaarheid van de zitting, maakt dat de bereidheid aan ondernemerszijde om alsnog met de ondernemingsraad in overleg te treden, nadat er een verzoek bij de Ondernemingskamer is ingediend, groter is. Geconstateerd kan worden dat het aanhangig maken van een procedure bij de

³ Gerechtshof Amsterdam 7 november 1996, *NV* 1998, p. 124.

⁴ Gegevens zijn gebaseerd op bij brief van 7 maart 2003 door de voorzitter van de Ondernemingskamer verschaft informatie in combinatie met de gepubliceerde rechtspraak van de Ondernemingskamer. Deze cijfers geven een redelijk nauwkeurig beeld, maar niet valt uit te sluiten dat, vanwege de moeilijkheid om zonder nader dossieronderzoek te achterhalen of het met name bij de ingetrokken zaken ging om een overheidsonderneming, dat er enige onnauwkeurigheid in deze cijfers is geslopen.

⁵ Zaken waar zowel een beschikking inzake de voorlopige voorziening als in de bodem is gewezen, zijn als één zaak meegenomen.

⁶ L.C.J. Sprengers, *De Wet op de ondernemingsraden bij de overheid*, diss. UvA, Kluwer, Devneter 1998, p. 356: percentage ingetrokken zaken in 1996 60% en 1997 was dat 78%. In 2001 heeft de Ondernemingskamer 61 zaken (bodem) ingenomen, percentage ingetrokken zaken is 70%. (*NJB* 2002, p. 2168).

Ondernemingskamer in meer dan de helft van de gevallen alsnog een basis heeft geboden voor een oplossing in der minne tussen partijen.

In mijn dissertatie in 1998 kwam ik tot de conclusie dat ondernemingsraden bij de overheid, die ongeveer 8% van het totaal van ondernemingsraden uitmaakten, in 1996 en 1997 respectievelijk 2 en 25% van de procedures bij de Ondernemingskamer aanhangig hadden gemaakt. Dat had alles te maken met het feite dat het ging om een nieuwe wet, die geleidelijk werd ingevoerd.

Het blijft moeilijk om goede gegevens te krijgen over het exacte aantal medezeggenschaporganen dat op basis van de WOR is ingesteld. Uit onderzoek op verzoek van het Ministerie van SZW uit 2001 over de naleving van de Wet op de ondernemingsraden is naar voren gekomen dat in gemiddeld 71% van de ondernemingen waar een ondernemingsraad dient te zijn er ook een is ingesteld. Dit leidde tot de conclusie dat er ongeveer 13 500 ondernemingsraden zijn op een totaal van 15.000 vestigingen⁷. De SER, zo blijkt uit het jaarverslag 2001, gaat uit van 22.000 heffingsplichtige ondernemingen. Hieruit is wel geconcludeerd dat er rond 16.500 ondernemingsraadplichtige vestigingen zouden zijn. Daarnaast moet er nog rekening mee worden gehouden dat er medezeggenschapstructuren voorkomen met één ondernemingsraad met verscheiden onderdeelcommissies zijn of juist verscheidene ondernemingsraden met groepsondernemingsraden of centrale ondernemingsraden.⁸ Voor dit onderzoek ga ik uit van een totaal van 16.500 medezeggenschapsorganen op basis van de WOR, met de hierboven gemaakte kanttekening met betrekking tot de betrouwbaarheid van dit gegeven.

Als we kijken naar de cijfers over bijvoorbeeld 2001, dan levert dat het volgende beeld op. Naar schatting zijn er 16.500 medezeggenschaporganen. Bij de overheid zijn er 1480 medezeggenschapsorganen⁹. Dit vormt 9% van het totaal.

In totaal zijn er bij de Ondernemingskamer in 2001 61 zaken binnen gekomen en 18 beschikkingen geweest. Door overheidsondernemingsraden zijn in 2001 8 zaken aanhangig gemaakt (13%) en in 3 zaken is een beschikking geweest (16%). Deze percentages zijn hoger dan het aandeel van de overheidsondernemingsraden versus het totaal aantal medezeggenschapsorganen. Maar er is geen sprake van een opzienbarend verschil, zeker als ook wordt gekeken naar het absolute aantal. Wel lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat bij de overheid verhoudingsgewijs meer zaken worden uitgeprocedeerd dan in de marktsector. In de jaren 1997, 1998 en 1999 zijn er meer zaken door overheidsondernemingsraden aanhangig gemaakt. Debet daaraan is geweest het groot aantal geschillen inzake het primaat van de politiek.

De overheidsondernemingsraad stapt, zo lijkt de conclusie die uit deze gegevens kan worden getroffen, verhoudingsgewijs iets sneller naar de Ondernemingskamer dan ondernemingsraden in de marktsector.

Soorten zaken

Tabel 2: Analyse beschikkingen Ondernemingskamer 1998-2002 inzake overheidsondernemingsraden

	Aantal (N=26)	Percentage
--	---------------	------------

⁷ M.Engelen, M. v.d. Aalst, E. Hoornstra, *Naleving van de Wet op de ondernemingsraden*, Elsevier Bedrijfswetenschappen, Doetinchem 2001.

⁸ Zie voor uitgebreidere beschouwingen over het aantal ondernemingsraden www.gbio.nl. De pagina onder de naam ontwikkelingen.

⁹ Per 31 december 2001, Jaarverslag 2001, Bedrijfscommissie voor de overheid, CAOP Den Haag.

Soort zaak		
Geen advies gevraagd	13	50%
Primaat van de politiek	14	54%
OR in gelijk gesteld	13	50%

In 50% van de zaken waarin de Ondernemingskamer heeft beslist was er sprake van een besluit dat is genomen zonder voorafgaand advies van de ondernemingsraad in te winnen. In 54% van de gevallen speelde de bepaling over het primaat van de politiek een rol in het geschil.

Tabel 3: Beschikkingen Hoge Raad 1998-2002 inzake adviesrecht overheidsondernemingsraden

	Aantal
Beschikkingen Hoge Raad	3
Soort zaak	
Geen advies gevraagd	3
Primaat van de politiek	3
OR in het gelijk gesteld	0

Primaat van de politiek

De zaken over het adviesrecht die de Hoge Raad heeft behandeld, handelden allemaal over het primaat van de politiek.

Over de reikwijdte van de bepaling over het primaat van de politiek is reeds het nodige geschreven.¹⁰ Het grote aantal geschillen dat hierop betrekking heeft, vloeit direct voort uit de onduidelijkheid van de wettelijke bepaling over de bescherming van het primaat van de politiek (art. 46d sub b WOR) en de tweeslachtige wetsgeschiedenis. De politiek heeft de taak bij de rechter neergelegd om een afweging te maken in concrete geschillen tussen de verschillende in de wetsgeschiedenis als belangrijk neergezette doelstellingen van deze wettelijke bepaling. Omdat de rechter daarmee de taak krijgt de grens te trekken tussen het primaat van de politiek versus de rol van de medezeggenschap, moet de rechter, of hij wil of niet, zich over dit vraagstuk uitlaten. Juist politici moeten, wanneer zij worden geconfronteerd met rechterlijke oordelen gebaseerd op deze door de politiek tot stand gebrachte wetgeving die multi-interpretabel is, zich rekenschap geven van de taak die door de wetgever aan de rechter wordt toegedacht bij het vervaardigen van dergelijke wetgeving.

Het te snel, mogelijkterwils in het vuur van de 'strijd', door politieke ambt dragers in voorkomende gevallen aangeven dat de rechter zijn boekje te buiten gaat of op de stoel van de

¹⁰ Zie o.a. Sprengers 1998, hfst. 6, P.F. van der Heijden, 'Medezeggenschap bij de overheid en de Hoge Raad', *Arbeidsrecht* 2000, 23, p. 15-20, R.A.A. Duk, 'De smalle marges van het primaat van de politiek' SMA 2000-11/12, p. 493 e.v. 2000.

politiek gaat zitten, is dan ook zeer ongewenst. Juist in een rechtstaat is respect en handelen naar rechterlijke oordelen door de uitvoerende macht, van zeer groot belang. Indien de politici zich publiekelijk keren tegen rechterlijke uitspraken, zonder voldoende besef dat deze uitspraken meestal het resultaat zijn van onduidelijkheden in de, vaak als compromis door de wetgever bedachte wetgeving, loopt de rechtstaat gevaar. Met welk recht kan dan van burgers nog verwacht worden dat zij zich wel neerleggen bij het rechterlijk gezag?¹¹

De wetgeving over het primaat van de politiek in de WOR is hiervan een goed voorbeeld. De wetsgeschiedenis is multi-interpretabel. Uit de wetsgeschiedenis blijkt dat de overheid enigszins beducht was voor met name de rol van de rechter bij het adviesrecht. Mede daarom heeft de wetgever een bepaling ter bescherming van het primaat van de politiek ingevoerd. Het moet aan de politieke organen zelf worden overgelaten om bij het nemen van een besluit verschillende belangen tegen elkaar af te wegen en om het resultaat van die belangenafweging te bepalen. In dat kader past geen rechterlijke toets, aldus de MvT.¹² Het moet uiteindelijk niet de rechter zijn die de beslissingen neemt ten aanzien van een politiek besluit, maar de politiek zelf. Rood heeft deze stellingname van de wetgever als onjuist en ongewenst gekwalificeerd, Democratische controle op het bestuur door een vertegenwoordigend lichaam als het parlement of de gemeenteraad gaat wel de doelmatigheid van het besluit na doch is niet geëquipeerd de rechtmatigheid ervan te controleren.¹³ Een onderscheid moet worden gemaakt tussen de rechtmatigheidtoets, die in een rechtsstaat aan de onafhankelijke rechter is voorbehouden en de doelmatigheidtoets, die aan de politiek is.

Anders dan de Ondernemingskamer¹⁴ heeft de Hoge Raad er geen moeite mee om zich bij deze keuze van de wetgever neer te leggen. Indien de politiek ook de rechtmatigheidtoets van bepaalde besluiten aan zich zelf wil houden, dan lijkt de Hoge Raad zich daar probleemloos bij neer te leggen.¹⁵ De Ondernemingskamer en de Hoge Raad hebben ieder een andere invalshoek gekozen, zich baserend op dezelfde wetsgeschiedenis. De Hoge Raad is bij de interpretatie van de bepaling over het primaat van de politiek gekomen met een nadere norm ter aanvulling op de wettelijke bepaling: alleen als een besluit de personele gevolgen daadwerkelijk regelt, is er een rol voor de medezeggenschap weggelegd. Inherent personele gevolgen die vastzitten aan politieke besluiten, maken niet dat voorafgaand aan het nemen van die besluiten ook de ondernemingsraad dient te worden geraadpleegd.

Het kabinet heeft bij de evaluatie van de WOR voor de overheid zich geschaard achter de Hoge Raad rechtspraak, maar tegelijkertijd onderkend dat deze rechtspraak het risico inhoudt dat de rol van medezeggenschap bij de overheid wordt gemarginaliseerd.¹⁶ Het grote nadeel van de bepaling over het primaat van de politiek zoals die wordt uitgelegd door de Hoge Raad, is dat de betrokkenheid van de overheidsmedezeggenschap verschoven wordt naar een laat, zo niet het laatste stadium, van de besluitvorming. Daarmee de politieke handelingsvrijheid vergrotend, maar de waarde van het grondwettelijke recht op medezeggenschap marginaliserend.

Het kabinet roept bij de evaluatie de overheidswerkgevers wel op om de ondernemingsraden toch vroegtijdig en ruimhartig te betrekken bij de besluitvorming, maar dan niet omdat de wet dit verplicht, maar omdat het wel gewenst wordt geacht.

¹¹ Zie ook P.F. van der Heijden, *Recht in de Ramsj*, Balans 1999.

¹² *Kamerstukken II*, 1993/94, 23 551, nr. 5, p.11.

¹³ Rood (*Wet op de ondernemingsraden*), art.46d sub b WOR.

¹⁴ OK Gerechtshof Amsterdam 17 juli 1997, *JAR* 1997, 183 (Roteb)

¹⁵ HR 26 januari 2000, *NJ* 2000, 223 mn. Maeijer; *JOR* 2000, 55 m.n. Van 't Kaar; en HR 1 maart 2002, *NJ* 2002, 195; *JOR* 2002,80; *JAR* 2002, 116 (Rijksrecherche) zie daarover ook R.A.A. Duk, 'Het primaat van de politiek en Hoge Raad 1 maart 2002: het raadsel vergroot', *SMA* 2002-5, p.318-321.

¹⁶ *Kamerstukken II* 2000/01, 27610, nr. 1, p.11-14.

Daarmee wordt de tweeslachtigheid die aan deze bepaling ten grondslag ligt nogmaals duidelijk gemaakt. In het kabinetsstandpunt over de Evaluatie van de WOR is herhaald dat op het punt van het primaat van de politiek geen wijzigingen van de wet worden overwogen.¹⁷ Ik heb in het verleden reeds herhaaldelijk mijn verbazing uitgesproken over de aanname die aan deze wettelijke regeling ten grondslag ligt, namelijk: de veronderstelling dat de rol van de ondernemingsraad het primaat van de politiek zou kunnen aantasten. Net als voor werkgevers in de marktsector, bijvoorbeeld Philips of Unilever, geldt ook voor de overheid: de ondernemer is degene die beslist, na zorgvuldig informeren en raadplegen van de medezeggenschap. Daarmee wordt het primaat van het ondernemerschap of het primaat van de politiek niet aangetast, maar wordt juist nagestreefd dat de ondernemer die het uiteindelijke besluit neemt zich rekenschap geeft van de opvatting van het personeel, zoals dat is verwoord door de medezeggenschap.

De verwachting is dat in de nabije toekomst nog uiteenlopende feitelijke situaties aan de rechter zullen moeten worden voorgelegd om een nadere uitleg van de bepaling over het primaat van de politiek te verkrijgen. Een recent voorbeeld heeft betrekking op de vraag op welk moment en waarover de medezeggenschap binnen het Gevangeniswezen betrokken moet worden bij het besluit om over te gaan tot het plaatsen van twee gevangenen op een cel, om op die manier het huidig cellentekort deels te ondervangen. De vraag die daarbij speelt: is in welke mate zijn personele gevolgen ‘slechts’ inherent aan het ‘politiek’ besluit of worden deze juist daardoor bepaald. De Ondernemingskamer heeft geoordeeld in een geschil dat door de GOR Gevangeniswezen hierover aanhangig is gemaakt, dat in ieder geval in de fase dat met een pilot of gefaseerde invoering van twee-op-een-cel wordt gestart in een aantal inrichtingen daaraan voorafgaand advies aan de GOR moet worden gevraagd.¹⁸ Als afronding van het onderdeel over het primaat van de politiek is een tussenconclusie op zijn plaats: wordt vervolgd.¹⁹

Inhoud toetsing

De Ondernemingskamer heeft in 50% van de zaken waarin een beschikking is geweest de ondernemingsraad in het gelijk gesteld. De overgrote meerderheid van die zaken had betrekking op de vraag of aan de ondernemingsraad een adviesrecht toekomt. Dit percentage is iets hoger dan bij de Bedrijfscommissie (45%, zie hierna tabel 5). De Ondernemingskamer toetst of de ondernemer bij afweging van alle betrokken belangen in redelijkheid tot het besluit heeft kunnen komen. Zowel uit de aard van de wettelijke regeling als ook uit de toetsingsnorm, blijkt dat het gaat om rechtsgeschillen.

Wat geregeld voorkomt is dat de inzet van een procedure bij de Ondernemingskamer voor de ondernemingsraad niet zozeer is het verkrijgen van een oordeel over het geschil als zodanig. De ondernemingsraad is dan meer op zoek naar een bevestiging, dat de ondernemer in strijd met de voorschriften van de WOR handelt. De procedure is dan een middel om de ondernemer duidelijk te maken, dat hij de positie van de ondernemingsraad serieus moet nemen. Mijn praktijkervaring is dat veel ondernemingsraden die voor de eerste keer een procedure bij de Ondernemingskamer aanhangig maken, zeer grote waarde hechten aan de daarvan uitgaande signaalfunctie. In dergelijke situaties wordt geregeld naar aanleiding van

¹⁷ *Kamerstukken II*, 2002-2003, 28 792, nr. 1, p. 6/7.

¹⁸ OK Gerechtshof Amsterdam, 20 februari 2003, *ARO* 2003, 58 en 3 juli 2003, *ARO* 2003, 123 (GOR Gevangeniswezen).

¹⁹ Zie ook Duk 2002, die constateerde n.a.v de HR beschikking inzake Rijksrecherche dat het doolhof van het primaat van de politiek niet toegankelijker is geworden.

het verzoekschrift alsnog of hernieuwd overleg gevoerd, waarbij vaak meer de wijze van overleg, het informeren en omgaan met de ondernemingsraad in het algemeen centraal staat en het concrete geschil daarbij als voorbeeld dient. Als er afspraken gemaakt kunnen worden om te komen tot een beter en zorgvuldiger overleg, is dat vaak alsnog reden tot intrekking van het geschil bij de Ondernemingskamer.

2. Algemene Geschillenregeling

Inleiding

De algemene geschillenregeling is geregeld in art. 36 WOR. De geschillenregeling staat enerzijds open voor belanghebbenden (art. 36 lid 1 WOR) over geschillen die betrekking hebben op het instellen van een ondernemingsraad, het reglement, verkiezingen en over verslagen van de ondernemingsraad. Anderzijds voor ondernemer en ondernemingsraad ten aanzien van geschillen die voortvloeien uit hetgeen bij of krachtens de WOR is bepaald (art. 36 lid 2 WOR). Bij de laatste wijziging van de WOR in 1998 is de ondernemingsovereenkomst geïntroduceerd. De wetgever was van mening dat de formulering als opgenomen in artikel 36 lid 2 WOR voldoende zou waarborgen dat een geschil dat voortvloeit uit dergelijke ondernemingsovereenkomsten te beschouwen is als een geschil dat voortvloeit uit ‘hetgeen bij of krachtens’ de WOR tot stand is gekomen, namelijk op grond van artikel 32 WOR.²⁰ De vraag is opgeworpen of bijvoorbeeld afspraken die in een adviestraject zijn gemaakt over geen gedwongen ontslagen, ook vallen onder deze wettelijke omschrijving.²¹ Inmiddels is in de praktijk gebleken dat daar problemen over kunnen ontstaan. In een geschil binnen TPG over de interpretatie van een afspraak over het tijdstip waarop een afbouwregeling van een onregelmatigheidstoelage zou ingaan, vond de bedrijfscommissie dat dit buiten het bereik van art. 36 lid 2 WOR viel. Deze afspraak kon niet worden beschouwd als een ‘bij of krachtens de wet’ totstandgekomen ondernemingsovereenkomst. Daarom was er geen bevoegdheid voor de bedrijfscommissie om kennis te nemen van het geschil, omdat dit niet onder art. 36 WOR viel. De kantonrechter deelde die opvatting niet, maar vond niet zonder meer artikel 32 WOR een voldoende basis om de algemene geschillenregeling van toepassing te laten zijn. Het feit dat het om een afspraak ging die in het kader van het instemmingsrecht tot stand was gekomen, achtte de kantonrechter doorslaggevend.²² Het zou aan te raden zijn om de formulering van artikel 36 WOR zo aan te passen bij de komende wetswijziging, dat buiten twijfel staat dat alle geschillen met betrekking tot ondernemingsovereenkomsten onder de algemene geschillenregeling vallen.

De bedrijfscommissie heeft een bemiddelende en adviserende taak (artikel 36 lid 3 WOR). De mogelijkheid bestaat, indien de bemiddeling niet is geslaagd of het advies niet door beide partijen wordt opgevolgd, om een verzoek bij de kantonrechter in te dienen. Hoger beroep bij het Gerechtshof en cassatie bij de Hoge Raad zijn vervolgens mogelijk.

Bedrijfscommissie voor de overheid

Bij de invoering van de WOR voor de overheid is besloten om een aparte bedrijfscommissie voor de overheidssector in te stellen. De bedrijfscommissie is paritair samengesteld. Van

²⁰ *Kamerstukken II 1995-1996*, 24 615, nr. 3, p.45.

²¹ J.C.M.G.Bloemarts, ‘De ondernemingsovereenkomst: vlag en lading’, *TVVS* 1997-12, p. 355-360. en Sprengers 1998, p.618-629.

²² Ktr. Den Haag 22 februari 2002, OR Distributie TPG Post (niet gepubliceerd).

werkgeverszijde zijn daarin de leden benoemd door het Verbond Sectorwerkgevers Overheid, waarbij twee leden worden benoemd op voordracht van de Minister van Binnenlandse Zaken, één lid op voordracht van de Vereniging Nederlandse Gemeenten, één door het Interprovinciaal Overleg en één door de Unie van Waterschappen. Aan werknemerskant worden de leden benoemd door de samenwerkende centrales van overheids personeel.²³ Deze bedrijfscommissie kent twee kamers: voor de Rijksoverheid en Politie (RP) en voor de Lagere Publiekrechtelijke lichamen (LPL).

Aantal geschillen

De WOR bij de overheid is in 1995 ingevoerd, waarbij er een overgangstermijn was tot mei 1997 om daadwerkelijk over te gaan tot het instellen van ondernemingsraden. 1998 is het eerste volle jaar geweest waarop de medezeggenschap bij de overheid op basis van de WOR plaatsvond. Ik heb bekeken hoeveel geschillen er in de periode van 1998 tot en met 2002 aan de Bedrijfscommissie voor de overheid zijn voorgelegd.

Tabel 4: Geschillen Bedrijfscommissie voor de overheid 1998-2002²⁴

	LPL		RP		Totaal		Per jaar
	Aantal	Perc.	aantal	Perc.	Aantal	Perc.	
Aantal zaken	47		73		120		24
Ingetrokken	12	26%	23	32%	35	29%	7
Niet ontvankelijk/ onbevoegd	5	11%	6	8%	11	9%	2
Bemiddeling/binden d advies	8	17%	5	7%	13	11%	3
Advies	22	46%	39	53%	61	51%	12

In totaal zijn er 120 geschillen aanhangig gemaakt, onderverdeeld in 73 geschillen die zijn voorgelegd aan de kamer voor de Rijksoverheid en Politie en 47 aan de kamer voor Lagere Publiekrechtelijke Lichamen. Er zijn 1480 ondernemingsraden bij de overheid.²⁵ Dit betekent dat in 5 jaar ongeveer 8% van de ondernemingsraden bij de overheid een geschil aan de bedrijfscommissie heeft voorgelegd.²⁶ Gemiddeld per jaar gaat het om 24 geschillen, hetgeen betekent dat 1,6% van de ondernemingsraden gemiddeld per jaar een geschil aan de bedrijfscommissie voorlegt.

Wijze van afhandeling geschillen

De bedrijfscommissie heeft een bemiddelende en adviserende taak. De bedrijfscommissie is bedoeld als een laagdrempelige voorziening bij een commissie, die bestaat uit personen die de sector goed kennen. Met name de bemiddelende taak biedt de bedrijfscommissie de mogelijkheid om actief te trachten partijen alsnog tot elkaar te brengen. De procedure bij de bedrijfscommissie dient ook om het aantal geschillen dat vervolgens nog wordt voorgelegd aan de rechterlijke macht te beperken.

²³ Besluit samenstelling en werkwijze Bedrijfscommissie voor de Overheid 2002, *Stcrt.* 2002, 73.

²⁴ Gegevens afkomstig uit digitale infotheek van het CAOP (www.caop.nl).

²⁵ Per 31 december 2001, Jaarverslag 2001, Bedrijfscommissie voor de overheid, CAOP Den Haag.

²⁶ In mijn onderzoek heb ik niet bekeken hoeveel ondernemingsraden meer dan éénmaal een geschil aan de bedrijfscommissie hebben voorgelegd. Dit komt voor, maar in geringe mate.

Als gekeken wordt naar de cijfers over de afgelopen 5 jaar (zie tabel 4) dan is in 11 % van de ingediende geschillen sprake van een geslaagde bemiddeling.²⁷ Onderverdeeld: 7% voor de RP en 17% voor de LPL. In 51% van de geschillen is door de bedrijfscommissie een advies uitgebracht.

Ik vind het aantal geslaagde bemiddelingen niet hoog voor een college dat met name is ingesteld voor bemiddeling. De vraag is welke verklaring daarvoor is te geven. Dit kan te maken hebben met de aard van de geschillen. Met name geschillen over de interpretatie van de WOR (of aan de ondernemingsraad een bevoegdheid toekomt over een bepaalde aangelegenheid) zijn vaak al uitgebreid onderwerp van overleg geweest tussen ondernemingsraad en bestuurder. Partijen hebben dan behoefte aan duidelijkheid van een derde over welke uitleg van de WOR de juiste is.

Voorts kan een rol spelen de wijze waarop de bedrijfscommissie een zaak behandelt. De bedrijfscommissie voor de overheid heeft van begin af aan de gewoonte gehad om bij ieder geschil een hoorzitting te laten plaatsvinden, dit in tegenstelling tot vele andere bedrijfscommissies. In ieder geval tot voor de laatste ingreep van de SER, waarbij het aantal bedrijfscommissies drastisch werd ingeperkt en verdergaande voorschriften met betrekking tot de door bedrijfscommissie in acht te nemen procedurevoorschriften, zijn uitgevaardigd.²⁸ De wijze waarop geschillen bij de bedrijfscommissie voor de overheid worden behandeld, is vergelijkbaar aan die van een rechtszitting. Partijen worden in elkaars aanwezigheid gehoord en hebben de mogelijkheid om op elkaars standpunten te reageren. Een enkele keer worden partijen de gang op gestuurd om nader overleg te plegen. De zaak wordt door het secretariaat van de bedrijfscommissie voorbereid en de leden van de bedrijfscommissie spreken gezamenlijk over het geschil voorafgaand aan de hoorzitting. Hiermee worden niet alle mogelijkheden om de bemiddelende taak inhoud te geven ten volle benut. Zowel wat betreft de termijn waarop de zaak behandeld wordt als de wijze waarop deze wordt behandeld. Bij het percentage geslaagde bemiddelingen moet tevens het percentage van het aantal ingetrokken zaken worden betrokken, te weten 29%. Het is moeilijk te bepalen zonder nader onderzoek wat de reden voor het intrekken van een zaak is, maar mijn ervaring leert dat in het overgrote deel van de gevallen opnieuw opgang gekomen overleg tussen ondernemer en ondernemingsraad naar aanleiding van het indienen van een verzoek bij de bedrijfscommissie tot een dusdanig resultaat leidt dat het geschil alsnog wordt ingetrokken.

In artikel 36 WOR is bepaald dat de bedrijfscommissie binnen twee maanden de zaak behandeld moet hebben en het advies moet hebben uitgebracht. Verlenging is mogelijk met twee maanden, indien beide partijen daarmee akkoord gaan. In een minderheid van de zaken heeft de bedrijfscommissie binnen twee maanden de zaak afgehandeld. Het is een uitzondering als de bedrijfscommissie meer dan 4 maanden nodig heeft. De bedrijfscommissie voor de overheid behandelt het merendeel van de zaken binnen een tijdsbestek tussen de 2 en 4 maanden.²⁹

Soort zaken

Tabel 5: Soort zaken Bedrijfscommissie voor de overheid 1998-2002

²⁷ Waaronder ook meegerekend zijn de bindende adviezen van de bedrijfscommissie.

²⁸ SER-Verordening op de bedrijfscommissies, in werking getreden op 7 juni 2002, *Publicatieblad SER* 7 juni 2002, nr. 33.

²⁹ In mijn dissertatie staat dat de doorlooptijd als volgt is verdeeld: 37% < dan 2 maanden; 56% tussen 2 en 4 maanden en 7% boven de 4 maanden. Sprengers 1998, p. 442. Ik heb in dit onderzoek niet alle geschillen op de doorlooptijd bekeken, maar het beeld is dat de cijfers uit 1998 nog een juiste weergave bieden.

	LPL		RP		Totaal	
Onderwerpen	N=33	Perc	N=48	Perc	N=81	Perc
Instemmingsrecht	22	67%	27	56%	49	60%
Adviesrecht	5	15%	5	10%	10	12%
MZ-structuur/verkiezingen	2	6%	7	15%	9	11%
Faciliteiten	2	6%	3	6%	5	6%
Overig	2	6%	6	12%	8	11%
OR in het gelijk gesteld	10 van de 23	43%	19 v.d. 41	46%	29 v.d. 64	45%

Het overgrote deel van de zaken die bij de bedrijfscommissie aanhangig zijn gemaakt, heeft betrekking op het instemmingsrecht (60%). Zoals de Ondernemingskamer oordeelt inzake het adviesrecht, zo is de belangrijkste taak voor de bedrijfscommissie te oordelen over zaken die betrekking hebben op het instemmingsrecht. Daarbinnen gaan de meeste zaken over werktijd en/of vakantieregelingen (art. 27 lid 1 sub c WOR).

In 45% van de gevallen heeft de bedrijfscommissie de ondernemingsraad in het gelijk gesteld, een percentage dat ongeveer gelijk ligt voor beide kamers van de bedrijfscommissie voor de overheid.³⁰

Een probleem bij het toekennen van geschilbeslechtende taken aan een paritair samengestelde commissie, is vaak dat het advies van een dergelijke commissie verdeeld is. Adviezen luiden soms: de ene helft van de bedrijfscommissie vindt dat de ondernemingsraad een bevoegdheid toekomt en de andere helft niet. Ook komt voor dat adviezen worden uitgebracht die zozeer een compromis karakter hebben, waardoor ze vooral een pragmatische inslag hebben, maar vaak juridische overtuigingskracht ontberen.

De bedrijfscommissie voor de overheid laat in haar adviezen in het algemeen niet blijken dat er sprake is van een paritaire samenstelling. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat de werkgeversvertegenwoordigers, anders dan bijvoorbeeld in andere bedrijfscommissies zich te weinig (vertegenwoordiger van) de werkgever voelen. Het probleem van het overheidsmanagement dat te weinig vanuit een werkgeversverantwoordelijkheid en mentaliteit opereert, is een van de belangrijke drijfveren geweest achter het proces om te komen tot normalisering van de arbeidsverhoudingen bij de overheid, zoals in gang gezet door toenmalig Minister Dales.³¹ Het percentage zaken waarin de ondernemingsraad in het gelijk is gesteld (45%) geeft echter geen aanwijzing voor een dergelijke conclusie.

Soms wordt echter wel zichtbaar uit de inhoud van het advies, dat daaraan een compromis ten grondslag ligt. Zie bijvoorbeeld het geschil over het instemmingsrecht van de ondernemingsraad van de belastingdiensten over het bijzonder verlof. Bijzonder verlof wordt door de Bedrijfscommissie niet gezien als vakantie in de zin van art. 27 lid 1 sub b WOR, omdat het niet op sectorniveau in overleg tussen de sociale partners is geregeld. Maar sommige vormen van bijzonder verlof worden door de bedrijfscommissie toch op een lijn gesteld met vakantie, waarover de ondernemingsraad wel een instemmingsrecht heeft. De

³⁰ Voor de beoordeling van de mate waarin de OR in het gelijk is gesteld is gekeken naar de adviezen als ook de bindend adviezen, niet naar de geslaagde bemiddelingen. Niet alleen is daarbij betrokken de geschillen door de ondernemingsraad aanhangig gemaakt, maar ook die geschillen die door de ondernemer, een ambtenaar of vakorganisatie tegen de ondernemingsraad aanhangig zijn gemaakt.

³¹ J. Sikkel, E.M. Veldstra & W.G. de Winne, 'Normalisering van arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen bij de overheid', *Openbaar Bestuur* 1993-4, p. 4-7.

bedrijfscommissie vindt dat een essentieel kenmerk van verlof is, dat het niet afhankelijk kan worden gesteld van een toekomstig onzekere gebeurtenis. Alle medewerkers moeten er genot van kunnen hebben, zoals bijvoorbeeld bij een lokale feestdag. Bij bijzonder verlof voor een verjaardag is daar geen sprake van, omdat medewerkers die in het weekend jarig zijn daar geen gebruik van kunnen maken.³²

Deze creatieve redenering leidde ertoe dat aan de ondernemingsraad over een deel van het geschrapte bijzonder verlof instemming had moeten worden gevraagd en over een ander deel niet. In de verdere juridische procedures die over deze zaak zijn gevoerd, hebben noch de kantonrechter³³, noch de rechtbank³⁴ noch de Hoge Raad³⁵ de lijn van de bedrijfscommissie over een (gedeeltelijk) instemmingsrecht bij bijzonder verlof gevolgd.

Rechterlijke procedures

Een belangrijke vraag is of de bedrijfscommissie voor de overheid voldoet aan de doelstelling van de wetgever om het aantal geschillen te beperken, dat vervolgens nog aan de rechter wordt voorgelegd..

Tabel 6: Rechterlijke procedures ex art. 36 WOR 1998-2002

Instantie	Aantal	OR in gelijk gesteld	Perc.
Kantonrechter	10	4	40%
Pres. Rb/Voorlopige Voorzieningenrechter	5	2	40%
Rechtbank (hoger beroep)	2	0	0%
Gerechtshof (hoger beroep)	1	0	0%
Hoge Raad	2	0	0%
Totaal	20	6	30%

Van de 120 geschillen die in 1998 tot en met 2002 aan de Bedrijfscommissie voor de Overheid zijn voorgelegd, is in 10 gevallen daarna nog een procedure bij de kantonrechter aanhangig gemaakt.³⁶ Dit heeft betrekking op 8% van alle geschillen die bij de bedrijfscommissie aanhangig zijn gemaakt en op 20% van de gevallen waarin de bedrijfscommissie een advies heeft uitgebracht. Daarbij moet worden aangetekend dat 5 procedures over dezelfde rechtsvraag gingen, namelijk het instemmingsrecht van ondernemingsraden van verschillende belastingdiensten over het bijzonder verlof. Indien deze geschillen als één geschil worden beschouwd, dan moet het percentage worden aangepast naar 5% op het totaal aantal geschillen en 11% ten opzichte van het aantal uitgebrachte adviezen.

³² Bedrijfscommissie voor de overheid 22 april 1998, RP 97.020 (Belastingdienst Zaandam), zie ook Sprengers 1998, p. 407/409.

³³ Ktr. Zaandam 23 juli 1998, niet gepubliceerd (Belastingdienst Zaandam); Ktr. Maastricht 23 juli 1998, *TAR* 1998, 180; Ktr. Middelburg 28 juli 1998, *ROR* 1998, 21; Ktr. Groenlo 10 september 1998, *Prg.* 1999, 5106; *ROR* 1998,22; Ktr. Groningen 24 september 1998 (niet gepubliceerd) Belastingdienst ondernemingen Groningen.

³⁴ Rb. Zutphen 21 december 1998, *Prg.* 1999, 5106; *ROR* 1998, 22; Rb. Haarlem 22 december 1998, *JAR* 1999,57; *ROR* 1999,13.

³⁵ HR 11 februari 2000, *NJ* 2000, 274; *JAR* 2000,86.

³⁶ Hierbij is gekeken naar procedures waarvan via publicatie van de beschikkingen of via andere publicaties bekend is dat deze zijn gevoerd. Het kan zijn dat er in meer gevallen een procedure bij de kantonrechter aanhangig is gemaakt. Wat dat betreft dient het percentage enige relativering. De ervaring is wel dat medezeggenschapsrecht-uitspraken meestal worden gepubliceerd.

Er is niet veel vergelijkingsmateriaal voor handen. Van Horne heeft in haar proefschrift aangegeven dat in 9% van de gevallen na het advies van de bedrijfscommissie het geschil aan de kantonrechter wordt voorgelegd.³⁷ Dit onderzoek strekte zich uit naar alle ondernemingsraden en bedrijfscommissies.

In mijn proefschrift heb ik geconstateerd dat in de jaren 1996 en 1997 in 2,4% van de gevallen door overheidsondernemingsraden na het advies van de bedrijfscommissie voor de overheid het geschil nog aan de kantonrechter werd voorgelegd.³⁸

Geconcludeerd kan worden dat het aantal gevallen waarin wordt doorgesprocedeerd na het advies van de bedrijfscommissie door ondernemingsraden bij de overheid, in de laatste 5 jaren richting het door Van Horne geconstateerde gemiddelde is gegaan. Het beeld van de startjaren van de medezeggenschap op basis van de WOR (1996-1997) was, zoals verwacht, nog niet representatief.

De conclusie is dat het aantal geschillen dat overheidsondernemingsraden op basis van de algemene geschillenregeling aan de rechter voorleggen vergelijkbaar is met het percentage dat voor alle ondernemingsraden geldt. Het ligt daar iets boven. Het aantal geschillen op basis van de WOR blijft ver onder het aantal dat de wetgever in het verleden wel eens geraamd heeft.³⁹

Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat in 80% van de gevallen geen van beide partijen naar aanleiding van het advies van de bedrijfscommissie reden ziet om verder te procederen. Wat dat betreft voldoet de bedrijfscommissie aan haar zeeffunctie voor de rechterlijke procedures. Of dit ook betekent dat de inhoudelijke acceptatie van deze adviezen groot is, valt uit de cijfers alleen niet af te leiden. Het zou ook kunnen dat in sommige gevallen waarin men het niet eens is met het advies, niet overgegaan wordt tot het aanhangig maken van een procedure vanwege de hoge drempel die er is om een procedure aanhangig te maken, de afweging van kosten en baten, inschatting van kansen etc. Een onderwerp dat nader onderzoek vergt.

Uit tabel 6 blijkt dat in twee gevallen appel van de beslissing van de kantonrechter is aangetekend en daarna in cassatie aan de Hoge Raad is voorgelegd. Beide gevallen hadden betrekking op het instemmingsrecht over het afschaffen van het bijzonder verlof bij de belastingdiensten. De Hoge Raad heeft geconcludeerd dat het schrappen van het bijzonder verlof gelijk te stellen is met het schrappen van een aantal vakantiedagen en derhalve betrekking heeft op primaire arbeidsvoorwaarden. Met verwijzing naar de wetsgeschiedenis komt de Hoge Raad tot de conclusie dat er daarom geen sprake is van een instemmingsrecht. Op deze beschikking zijn de nodige commentaren geleverd.⁴⁰ Met name het feit dat in een situatie als bij de belastingdiensten aan de orde op lokaal niveau geen georganiseerd overleg aanwezig is, maar wel ondernemingsraden, maakte dat ook de vakbonden van mening waren dat de bevoegdheden in deze aan de ondernemingsraden toekwamen, omdat het ging om een besluit van de lokale hoofden van dienst. De Hoge Raad interpreteert het instemmingsrecht van de ondernemingsraad in deze zaak, maar ook in een latere uitspraak op een beperkte wijze.⁴¹

De komende wijziging van de WOR biedt een uitgelezen kans om tot een duidelijkere afbakening te komen ten aanzien van de bevoegdheden van de ondernemingsraad op grond van artikel 27 WOR, daar waar het arbeidsvoorwaarden betreft. De niet op de wettekst

³⁷ C.M. van Horne, *In het voorportaal van de rechter* (diss. UvA) Sdu, Den Haag 1997, p.105.

³⁸ Sprengers 1998, p. 443.

³⁹ *Kamerstukken II* 1987/88, 20 583, nr. 3, p. 10 waar een schatting van 100 tot 120 kantongerechtoprocedures per jaar wordt gemaakt. Daar is bij lange na geen sprake van, ondanks het feit dat het aantal ondernemingsraden sinds die periode flink is toegenomen.

⁴⁰ Zie onder meer Van der Heijden 2000, p.18-20, L.C.J. Sprengers, 'Rechtspraakoverzicht medezeggenschapsrecht', *SMA* 2000-10, p. 396-403; R. van de Water. *Kroniek Medezeggenschapsrecht* 2000, *SR* 2001-4, p.109-110,

⁴¹ HR 20 december 2002, *JAR* 2003, 18; *JOR* 2003, 18 (Holland Casino)

gebaseerde afbakening, langs de onduidelijke scheidslijn van het begrip primaire arbeidsvoorwaarde, sluit niet meer aan bij de groei van de positie van de ondernemingsraden binnen de onderneming en de afbakening die plaatsvindt tussen vakbonden en ondernemingraden. Uit de SER-adviesaanvraag naar aanleiding van de evaluatie van de WOR blijkt dat het kabinet echter geen aanleiding ziet om op dit punt tot aanpassing van de wet over te gaan.⁴² Uit het advies van de SER blijkt dat hierover door de werknemers –en werkgeversvertegenwoordigers binnen de SER verschillend wordt gedacht.⁴³

De procedure bij de kantonrechter is een verzoekschriftenprocedure. Na indiening van een verzoekschrift krijgt de tegenpartij de gelegenheid om een verweerschrift in te dienen. Er vindt een hoorzitting plaats, waarna de kantonrechter zijn beslissing geeft. De procedure neemt tussen de 2 tot 4 maanden tijd in beslag. Opgeteld bij de tijdsduur van het geschil bij de bedrijfscommissie, betekent dit dat een bindende uitspraak van de kantonrechter er is na 4 maanden oplopend tot wel 7 maanden, nadat het geschil bij de bedrijfscommissie is aanhangig gemaakt.

In sommige situaties duurt dat te lang. Dan heeft de verzoekende partij ook de mogelijkheid om in kort geding voorlopige voorzieningen te vragen. Uit tabel 6 blijkt dat in de periode 1998-2002 5 maal een kort gedingprocedure heeft plaatsgevonden. Dit komt neer op gemiddeld eenmaal per jaar.

3. Conclusies

De ondernemingsraden bij de overheid voeren verhoudingsgewijs niet veel meer procedures bij de Ondernemingskamer dan ondernemingsraden in de marktsector. Deze conclusie lijkt te kunnen worden getrokken uit het vergaarde cijfermateriaal.

In de rechtspraak over het adviesrecht is door de Ondernemingskamer en de Hoge Raad het meest geoordeeld over de interpretatie van de bepaling over het primaat van de politiek. De uitleg van deze bepaling zal nog verder moeten uitkristalliseren in verschillende feitelijke situaties, om nog meer duidelijkheid te krijgen over de reikwijdte van deze bepaling.

Het aantal procedures dat bij de bedrijfscommissie voor de overheid aanhangig is gemaakt, ligt naar verhouding in lijn met de aantallen procedures die in de marktsector aan de bedrijfscommissies worden voorgelegd. Er zijn echter zo weinig gegevens voorhanden, zeker recente, dat deze conclusies zeer terughoudend moeten worden gemaakt. .

Uit het onderzoek blijkt wel dat de bedrijfscommissie voldoet als zeef voor verdere gerechtelijke procedures. In een beperkt aantal gevallen wordt na de procedure bij de bedrijfscommissie het geschil nog aan de rechter voorgelegd.

De mogelijkheid van een toetsing door de onafhankelijke rechter door de introductie van de WOR bij de overheid heeft niet geleid tot een stormloop van ondernemingsraden naar de rechter. Op gelijke wijze als geldt voor de ondernemingsraden in de marktsector is de preventieve werking van een onafhankelijke rechterlijke procedure groot. Dit biedt ondernemingsraden een belangrijk instrument om te kunnen waarborgen dat zijn bevoegdheden op basis van de WOR op een juiste wijze worden gerespecteerd.

⁴² Adviesaanvraag aan SER over aanpassing Wet op de ondernemingsraden, brief 27 juni 2003 Minister SZW, AV/CAR\2003\50134, p. 4.

⁴³ SER-advies Aanpassing Wet op de ondernemingsraden, 22 december 2003, p. 39-45.